

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի
ասպիրանտների և հայցորդների
նստաշրջանի
նյութերի ժողովածու

2(2) 2018

Երևան
2019

Հրատարակության է երաշխավորել Երևանի պետական
համալսարանի գիտական խորհուրդը

Գլխավոր խմբագիր՝

իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գ. Ս. Ղազինյան

Խմբագրակազմ՝

*իրավ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Ա. Հ. Գաբուզյան
իրավ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Ս. Ա. Դիրանդյան
իրավ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Գ. Բ. Դանիելյան
իրավ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Ա. Մ. Հայկյանց
իրավ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Ա. Գ. Վաղարշյան
իրավ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Վ. Դ. Ավետիսյան
իրավ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Վ. Վ. Ստեփանյան
իրավ. գիտ. թեկնածու,
դոցենտ Կ. Ա. Գևորգյան
իրավ. գիտ. թեկնածու,
դոցենտ Ս. Գ. Մեղրյան*

Հիմնադիր և հրատարակիչ՝
Երևանի պետական
համալսարան

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ,
0025, Երևան, Ալեք
Մանուկյան 1, ԵՊՀ
իրավագիտության
ֆակուլտետ
Հեռ.՝ 060-71-02-43

Էլ. կայք՝ publications.ysu.am
publishing.ysu.am

Խմբագրությունը կարող է
հրապարակել նյութեր՝
համամիտ չլինելով
հեղինակների
տեսակետներին:

e-mail: law@ysu.am
Տպագրական 26,25 մամուլ:

Տպաքանակը՝ 100
Հանձնված է շարվածքի՝
15.01.2019

Հանձնված է տպագրության՝
02.05.2019

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գևորգ Վիրաբյան

ՊԵՏՆՈՒՄՊՅՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ7

Ռոզա Աբաջյան

«ՄՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՅԻ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ԵՎ
ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԻ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԵՐՆԴԻ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (1918-1926 ԹԹ.).....42

Տաթևիկ Նահապետյան

ԴԻՍՈՒՍԸ ՈՐՊԵՍ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹԻ ՀԱՐՈՒՑՄԱՆ
ՀԻՄՔ52

Մոսե Բարսեղյան

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ՝ ՄԱՐԴՈՒ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐՈՎ ԵՎ ԱՋԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ
ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ՈՐՈՇ
ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ.....63

Արմինե Դանիելյան

ՎԱՐՉԱՐԱՐՈՒԹՅԱՄԲ ՊԱՏՃԱՌՎԱԾ ՎՆԱՍԻ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ
ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ77

Մոսի Ալեքսանյան

ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԿՈՂՄԻՑ.....88

Քրիստինե Գաբուզյան

ՀԱՅՑԱՅԻՆ ՎԱՂԵՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ.....101

Արթուր Վարդանյան

ԿՈՈՊԵՐԱՏԻՎԸ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՆՁԻ
ՅՈՒՐԱՀԱՏՈՒԿ ՏԵՄԱԿ.....122

Եվա Սադոյան	
ԶԲՈՍԱՇՐՋԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ	137
Ռուբինա Պետրոսյան	
ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԽՆԱՄԱՏԱՐ ԸՆՏԱՆԻՔԸ ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՆՅ ԾՆՈՂԱԿԱՆ ԽՆԱՄՔԻ ՄՆԱՅԱԾ ԵՐԵԽԱՆԵՐԻ ԽՆԱՄՔԻ ԵՎ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐ (ԻՐԱՎԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)	153
Մամինե Պետրոսյան	
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱԺՆԱՅԻՆ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ ԳՏՆՎՈՂ ԳՈՒՅՔԻ ՏՆՕՐԻՆՈՒՄԸ	178
Աշխեն Սողոմոնյան	
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՅ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ	192
Էդգար Կարապետյան	
ԱՆՉԱՓԱՀԱՍՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԿԱՏԱՐՎՈՂ ԲՈՒՆԻ ՍԵՌԱԿԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ, ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՇԱՐԺԸՆԹԱՅԸ ՀՀ-ՈՒՄ	210
Նունե Հայրապետյան	
ՍԵԴԻԱՑԻԱՅԻ (ՀԱՇՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ) ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՊՐՈԲԱՅԻՈՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ.....	222
Լիանա Եղիգարյան	
ՊԱՏԻԺ ԴԱՅՄԱՆԱԿԱՆՈՐԵՆ ՉԿԻՐԱՌԵԼԻՄ ՍԱՀՄԱՆՎԱԾ ՓՈՐՁԱՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՅ ՔՐԵԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՈՐՈՇ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ.....	233

Ռոզա Աբրահամյան

ԱՆՉԱՓՈՒՄ ԴԱՏԱՊԱՐՏՅԱԼՆԵՐԻ ՆԿԱՏԱՄԲ
ԱԶԱՏԱԶԳԿՄԱՆ ԿԻՐԱՌՄԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՄԱՆ ԵՎ
ԱՆՀԱՏԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ.....247

Սրբուհի Գալյան

ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՆՁԱՆՑ ՆԿԱՏԱՄԲ ԿԻՐԱՌՎՈՂ
ՊԱՏԻՇՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ.....259

Տիգրան Ղազարյան

ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՄԵՂԱԴՐԱՆՔԻ ԳՈՐԾԵՐՈՎ ՔՐԵԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹ
ՆԱԽԱՁԵՌՆԵԼՈՒ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ.....269

Անի Դանիելյան

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՄԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՅԻ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՀՀ ՔՐԵԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ.....293

Առնոլդ Վարդանյան

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ՀԱՐԿԱԴՐԱՆՔԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ
ԿԻՐԱՌՄԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ
ՏԱՐԲԵՐԱԿՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ.....310

Անի Զիլինգարյան

ՊԱՐՏԱՎՈՐԵՑՄԱՆ ԵՎ ՈՉ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ՎԻՃԱՐԿՄԱՆ
ՀԱՅՑԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ327

Լիլիթ Պետրոսյան

«EX OFFICIO» ՄԿԶԲՈՒՆՔԻ ԻՐԱՑՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ՓՈՒԼՈՒՄ340

Անի Միքայելյան

ԸՆԴԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԽԱԽՏՄԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ
ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ՀԱՐՈՒՑՄԱՆ ՓՈՒԼՈՒՄ.....354

Տիգրան Դադունց

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ
ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ԱՆՁԱՆՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԴԱՏԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ370

Տաթևիկ Սարուխանյան

ՀԱՇՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ՝ ՈՐՊԵՄ ՎԵՃԵՐԻ ԼՈՒԾՄԱՆ
ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔԱՅԻՆ ԸՆԹԱՑԱԿԱՐԳԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ386

Գրիգոր Չոբանյան

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԳԼՈՔԱԼԻԶՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ405

**ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՐՑԱՄԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԿՈՂՄԻՑ**

Սուսի Ալեքսանյան¹

Համաձայն Արցախի Հանրապետության² Սահմանադրության 87-րդ հոդվածի՝ Հանրապետության նախագահը³ պետության գլուխն է: Հանրապետության նախագահը գործադիր իշխանության ղեկավարն է:

Անկախության ձեռքբերումից հետո /1991 թվականի սեպտեմբերի 2/ Նախագահի ինստիտուտն Արցախում հիմնվել է 1994 թվականի դեկտեմբերի 21-ին՝ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ, և առաջին նախագահ է ընտրվել հանրապետության ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը:

2006 թվականի դեկտեմբերի 10-ին համաժողովրդական քվեարկությամբ նորանկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովուրդն ընդունել է իր առաջին Սահմանադրությունը, որը սահմանել էր կառավարման կիսանախագահական ձև: Գոյություն ունեւ իշխանության տարանջատում, որտեղ օրենսդիր իշխանությունն իրականացնում էր Ազգային ժողովը, գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը, իսկ դատական իշխանությունը՝ ընդհանուր իրավասության դատարանները: Հանրապետության նախագահը պետության գլուխն էր, հետևում էր Սահմանադրության պահպանմանը, ապահովում օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բնականոն գործունեությունը⁴:

¹ ԱրՊՀ իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ, գիտական ղեկավար՝ ի. գ. թ., դոցենտ Վ. Ն. Այվազյան:

² Համաձայն Արցախի Հանրապետության՝ 2017 թվականի փետրվարի 20-ի Սահմանադրության 1-ին հոդվածի 2-րդ կետի՝ *Արցախի Հանրապետություն* և *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն* անվանումները նույնական են:

³ Պետք է նկատել, որ ԼՂՀ՝ 2006 թվականի դեկտեմբերի 10-ի Սահմանադրության տեքստում երկրի «նախագահի» պաշտոնը գրված էր մեծատառով: Իսկ ահա 2017 թվականի փետրվարի 20-ի Սահմանադրության տեքստում «նախագահն» արդեն գրվում է փոքրատառով, որը համապատասխանում է հայոց լեզվի ուղղագրական կանոններին:

⁴ ԼՂՀ՝ 2006 թվականի դեկտեմբերի 10-ի Սահմանադրության 61-րդ հոդված:

2017 թվականի փետրվարի 20-ին¹ կրկին համաժողովրդական քվեարկությամբ Արցախում ընդունվել է նոր Սահմանադրություն: Դժվար է հիմնավոր ու արդարացնող պատճառներ գտնել, թե ինչու են Արցախի իշխանությունները որոշել փոխել երկրի մայր օրենքն ու ընդունել նորը: Հնարավոր է՝ դա կապված է եղել ՀՀ-ում նոր Սահմանադրության ընդունման հետ, ինչն իներցիայի ուժով կիրառվել է նաև Արցախում: Սակայն, ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության, որտեղ կիսանախագահական կառավարման ձևը փոխարինվեց խորհրդարանականով, Արցախում տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը՝ կիսանախագահականից անցում կատարվեց նախագահական կառավարման: Պետական-քաղաքական ու հասարակական որոշ գործիչներ գտնում էին, որ հայկական երկու պետությունների համար չպետք է ընտրել կառավարման տարբեր ձևեր (մանավանդ որ ԱՀ-ի՝ որպես վարչա-քաղաքական առանձին միավորի վերջնական նպատակը ՀՀ-ին միանալն է), իսկ այլ փորձագետներ ՀՀ-ի համար վաղաժամ էին համարում կառավարման խորհրդարանական ձևի ընտրությունը (այն հատուկ է առավել բարձր իրավագիտակցություն ու զարգացման մակարդակ ունեցող պետություններին): Առավել փաստարկված էր հնչում այն տեսակետը, որ ԱՀ-ի համար կառավարման խորհրդարանական հանրապետական ձևը կարող է անարդյունավետ, պարզապես անհեռանկարային լինել հաշվի առնելով ոչ միայն Արցախի տնտեսական ու իրավագիտակցության ցածր մակարդակը, այլև Ադրբեջանի հետ չդադարող ռազմական ընդհարումների առկայության փաստը, որը պահանջում է համապատասխան միջոցառումների օպերատիվ կազմակերպում, իսկ դա բավական դժվար է խորհրդարանական հանրապետության դեպքում:

Սահմանադրության փոփոխության մյուս հավանական պատճառն այն է, որ գործող իշխանությունները ցանկանում էին երեք տարով երկարաձգել իրենց գոյությունը. նոր Սահմանադրության հիմնական դրույթներն ուժի մեջ են մտնելու 2020 թվականից, ինչն իշխող ուժին հնարավորություն է տալիս նորից առա-

¹ Թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ Սահմանադրությունների ընդունման ամսաթվերը (համապատասխանաբար՝ դեկտեմբերի 10 և փետրվարի 20) ամեն-կին էլ պատահական չեն ընտրվել. դրանք արցախյան ժողովրդի համար ունեն պատմական նշանակություն:

ջադրվելու ընտրություններին, այս անգամ՝ որպես կառավարման նոր ձևի պետության իշխանական մարմինների ներկայացուցիչներ:

Նոր Սահմանադրությամբ երկիրը կիսանախագահական կառավարման ձևից անցում կատարեց դեպի նախագահականը, որը, փաստորեն, նորություն չէ արցախյան իրականության համար: Նկատելի է այն հանգամանքը, որ ԱՊՀ երկրներում նախագահը, ինչպես նախագահական, այնպես էլ կառավարման խառը ձև ունեցող հանրապետություններում, օժտված է բավականին լայն լիազորություններով: Դրա պատճառը, ըստ էության, այն անցումային ժամանակաշրջանն է, որում գտնվում են այդ պետական կազմավորումները ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, երբ պետական իշխանության ինստիտուտների կայացման և իրականացվող տնտեսական ու քաղաքական բարեփոխումների պայմաններում անհրաժեշտ է գործուն նախագահական իշխանություն¹:

Պետական կառավարման յուրաքանչյուր ձև ունի իր դրական ու բացասական կողմերը: Կառավարման ձևի ընտրությունը կախված է այնպիսի օբյեկտիվ գործոններից, ինչպիսիք են տվյալ պետության զարգացման և իրավագիտակցության մակարդակը, ժողովրդավարական ինստիտուտների, քաղաքացիական հասարակության, գաղափարախոսական բազմակարծության, ձևավորված քաղաքական ավանդույթների առկայությունը, պետության տարածքի չափը, բնակչության քանակն ու էթնիկ մեծամասնության առկայությունը և այլ կարևոր գործոններ: Կառավարման նախագահական ձև ունեցող հանրապետություններում նախագահը տիրապետում է բավականին լայն լիազորությունների. նա միաժամանակ և՛ պետության գլուխն է, և՛ գործադիր իշխանության գլուխը, և՛ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը: Կառավարման այս ձևի հիմնական առավելությունն այն է, որ ապահովում է գործադիր իշխանության կայունությունը և իշխանությունների հստակ տարանջատումը: Գործադիր իշխանության կենտրոնացման շնորհիվ պետության ու հասարակության կառավարումն ավելի արդյունավետ է, քանի որ իրականացվում է մեկ կենտրոնի՝ նախագա-

¹ St u Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов, Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, д. ю. н., проф. Ю. И. Лейбо и д. ю. н., проф. Л. М. Энтина, 2-изд., перераб, М., «Норма», 2006, с. 857:

հի կողմից, ինչը հատկապես կարևորվում է ճգնաժամերի ժամանակ¹: Մակայն պետք է նշել, որ վերջին տարիներին շատ երկրներում նկատվում է նախագահի լիազորությունների ընդլայնում, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ում, որը կառավարման նախագահական հանրապետական ձևի հիմնադիր երկիրն է: Միաժամանակ նման միտումը Լատինական Ամերիկայի, Ասիայի, Աֆրիկայի և հետխորհրդային երկրներում քաղաքացիական հասարակության հասուն չլինելու, ժողովրդավարական ինստիտուտների բացակայության կամ ձևականության պայմաններում, որպես կանոն, վերածվում է անձնական դիկտատուրայի ռեժիմի²: ԱՀ-ում նույնպես կա այդ վտանգը, քանի որ երկրի գործող նախագահը արդեն երրորդ անգամն է ընտրվել նույն պաշտոնում, դեռ ավելին՝ սահմանադրական ոչ մի սահմանափակում չկա, որը նրան կարգելի մասնակցել նախագահական հաջորդ ընտրություններին, որը կկայանա 2020 թվականին:

Չանրապետության նախագահի՝ մարդու իրավունքներին անմիջականորեն վերաբերող լիազորությունների ցանկում են ԱՀ քաղաքացիություն շնորհելու և այն դադարեցնելու, քաղաքական ապաստան տալու, պետական պարգևներով պարգևատրելու, պատվավոր, բարձրագույն զինվորական և այլ կոչումներ շնորհելու, դատապարտյալներին ներում շնորհելու վերաբերյալ լիազորությունները³: Այս բոլոր գործառնությունների իրականացումն ապահովելու համար ընդունվել են համապատասխան օրենքներ և այլ նորմատիվ ակտեր:

ԱՀ քաղաքացիության իրավահարաբերությունները կարգավորվում են ԱՀ Սահմանադրությամբ, ԼՂՀ «Քաղաքացիության

¹ Տե՛ս Պետության և իրավունքի տեսություն: Ուսումնական ձեռնարկ / Շեղ. խումբ, գիտ. խմբ.՝ Ա. Ղամբարյան, Մ. Մուրադյան, 2-րդ լրամշակված հրատ., Եր., «Լուսարք» հրատարակչություն, 2016, էջ 105:

² Տե՛ս **Арутюнян А.Ш.**, Институт президента в постсоветских республиках: конституция и политическая реальность /сравнительно-правовой анализ/, Ереван, Изд-во «Петакан цараятюн», 2006, էջ 26:

³ **Богданов А.**, Президент РФ. Гарант прав и свобод человека и гражданина, LAMBERT Academic Publishing, 2012, с. 29.

հիմնական սկզբունքների մասին» օրենքով¹, ԼՂՀ «Պետական անկախության հիմունքների մասին» սահմանադրական օրենքով², «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության քաղաքացիության հիմնական սկզբունքների մասին» ԼՂՀ օրենքի կիրարկումն ապահովող միջոցառումների մասին ԼՂՀ կառավարության՝ 1996 թվականի սեպտեմբերի 27-ի N 210 որոշմամբ³, «Փախստականների մասին» օրենքով⁴, «Բռնադատվածների մասին» օրենքով⁵, «ԼՂՀ-ում օտարերկրյա քաղաքացիների իրավական վիճակի մասին» օրենքով⁶: Նշենք, որ մինչ օրս ԱՀ-ն չի ընդունել քաղաքացիության մասին օրենքը, որի ընդունված չլինելը ԱՀ պետական գործիչները հիմնականում կապում են Արցախի՝ միջազգային հանրության կողմից չճանաչված լինելու փաստի հետ: Քաղաքական ապաստանի մասին օրենքը նույնպես առ այսօր չի ընդունվել:

ԱՀ նախագահի սահմանադրական մյուս լիազորությունը՝ կապված մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների ապահովման հետ, վերաբերում է պետական պարզևներով պարզևատրելուն և ԱՀ պատվավոր կոչումներ շնորհելուն: Այդ իրավահարաբերությունները կարգավորվում են «ԼՂՀ պետական

¹ ԼՂՀ «Քաղաքացիության հիմնական սկզբունքների մասին» օրենքը ընդունվել է 1995 թվականի նոյեմբերի 09-ին, Թ.Ն-0048-1. տե՛ս <http://arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=68> (23.04.2018-ի դրությամբ):

² ԼՂՀ «Պետական անկախության հիմունքների մասին» սահմանադրական օրենքը ընդունվել է 1992 թվականի հունվարի 8-ին. տե՛ս [http://arlexis.am/](http://arlexis.am/(30.04.2018-ի դրությամբ):)

³ Տե՛ս <http://arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=4504> (23.04.2018-ի դրությամբ):

⁴ «Փախստականների մասին» ԼՂՀ օրենքը ընդունվել է 2003 թվականի նոյեմբերի 26-ին. տե՛ս [/http://www.arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=782](http://www.arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=782) (02.05.2018-ի դրությամբ):

⁵ «Բռնադատվածների մասին» ԼՂՀ օրենքը ընդունվել է 1999 թվականի մարտի 30-ին. տե՛ս [/http://www.nankr.am/hy/468](http://www.nankr.am/hy/468) (02.05.2018-ի դրությամբ):

⁶ «ԼՂՀ-ում օտարերկրյա քաղաքացիների իրավական վիճակի մասին» ԼՂՀ օրենքը ընդունվել է 2001 թվականի օգոստոսի 31-ին. տե՛ս <http://www.nankr.am/hy/1254> (07.05.2018-ի դրությամբ):

պարզևների մասին»¹, «ԼՂՀ պատվավոր կոչումների մասին» ԼՂՀ օրենքներով², «Արցախի մշակույթի պատվավոր դեսպանի կոչում հիմնելու մասին» ԼՂՀ նախագահի հրամանագրով³ և այլ նորմատիվ իրավական ակտերով:

Պետության գլխի ամենահին լիազորություններից մեկը դատապարտյալներին ներում շնորհելն է: ԱՀ նախագահները բազմիցս կիրառել են այդ լիազորությունը: ԱՀ նախագահ Ա. Ղուկասյանի կողմից ներում է շնորհվել նաև նրա նկատմամբ մահափորձ իրականացրած պաշտպանության նախկին նախարար Ս. Բաբայանին⁴: Մինևույն ժամանակ նշենք, որ ո՛չ ԱՀ նախագահի պաշտոնական կայքէջում, ո՛չ էլ որևէ այլ պաշտոնական պարբերականում չկան պաշտոնական ստույգ տվյալներ՝ ԱՀ նախագահների կողմից դատապարտյալներին ներում շնորհելու իրավունքի, ներման համար դիմող անձանց քանակի, բավարարում ստացողների ու չստացողների վերաբերյալ քանակական կամ այլ տիպի տեղեկություններ: Այսինքն՝ հնարավոր չէ ստանալ ներում ստանալու խնդրանքով պետության գլխին դիմած դատապարտյալների և հանցագործությունների մասին քանակական ու որակական կոնկրետ տվյալներ:

Նախագահի վերը նշված լիազորություններով երաշխավորվում են մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները: Նմանօրինակ լիազորությունների առանձնահատ-

¹ «ԼՂՀ պետական պարզևների մասին» ԼՂՀ օրենքը ընդունվել է 1996 թվականի հոկտեմբերի 23-ին. տե՛ս [/http://www.nankr.am/hy/1015](http://www.nankr.am/hy/1015) (07.05.2018-ի դրությամբ):

² «ԼՂՀ պատվավոր կոչումների մասին» ԼՂՀ օրենքը ընդունվել է 2009 թվականի ապրիլի 29-ին. տե՛ս <http://www.arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=1409> (07.05.2018-ի դրությամբ):

³ «Արցախի մշակույթի պատվավոր դեսպանի կոչում հիմնելու մասին» ԼՂՀ նախագահի հրամանագիրն ընդունվել է 2006 թվականի հոկտեմբերի 28-ին. տե՛ս <http://www.arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=3275> (07.05.2018-ի դրությամբ):

⁴ 2004 թվականի սեպտեմբերի 17-ին ՆՀ-140 հրամանագրով ներում է շնորհվել ԼՂՀ պաշտպանության նախարար Սամվել Բաբայանին. վերջինիս նկատմամբ կայացվել էր 14 տարի ժամկետով ազատազրկման դատավճիռ, բայց ներման շնորհիվ կրել է միայն 4.5 տարի ժամկետով ազատազրկում:

կույթունն այն է, որ դրանք կրում են անհատականացված բնույթ, այսինքն՝ ուղղված են կոնկրետ անձի կամ անձանց խմբի¹:

Թվարկված լիազորությունները կյանքի կոչելու համար ԱՀ նախագահի աշխատակազմում գործում են համապատասխան բաժիններ: Մակայն արձանագրենք, որ ԱՀ գործող նախագահն այսքան տարիների ընթացքում իրեն կից ոչ մի խորհրդակցական մարմին չի ստեղծել (բացառությամբ Անվտանգության խորհրդի, որի հիմնումը սահմանադրական պահանջ է), որը կգբաղվեր մարդու իրավունքների պաշտպանությամբ: ԱՀ նախագահն անձամբ չի իրականացնում նաև քաղաքացիների ընդունելություն, ինչը մի կողմից կավելացներ մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության արդյունավետությունը, մյուս կողմից կբարձրացներ նախագահի հեղինակությունը: Վերջին հաշվով, փոքրաքանակ բնակչություն ունեցող երկրի դեկավարի կողմից քաղաքացիների հրատապ ընդունելությունը նրանից շատ ժամանակ ու էներգիա չի խլի, ավելին՝ կբարձրացնի նախագահի գործունեության արդյունավետությունը: Քաղաքացիները կարող են նախագահին նամակներ ուղարկել ինչպես ավանդական՝ փոստային առաքման միջոցով, այնպես էլ էլեկտրոնային փոստով²: Հավելենք նաև, որ ԱՀ նախագահի պաշտոնական կայքէջում տեղադրված չեն նախագահի ընդունած իրավական ակտերը՝ հրամանագրերն ու կարգադրությունները, որի անհրաժեշտությունը նույնպես զգացվում է³:

Գոյություն ունի ուշադրության արժանի ևս մի կարևոր հանգամանք. Արցախյան պատերազմի ավարտից հետո ԼՂՀ խորհրդարանն ու նախագահը, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապե-

¹ См у **Тихон Е.А.**, Президент Российской Федерации - гарант прав и свобод человека и гражданина, Под ред. Комкова Г.Н., Саратов, Изд-во Саратов. ун-та, 2008, էջ 89:

² ԱՀ նախագահի պաշտոնական կայքէջն է՝ <http://www.president.nkr.am/am/home/>:

³ ԱՀ նախագահի հրամանագրերն ու կարգադրությունները ներկայացված են ԱՀ ԱՆ «Պաշտոնական տեղեկագրում», ԼՂՀ իրավական տեղեկատվական համակարգում՝ <http://www.arlexis.am/>, իսկ սահմանադրական պաշտոնական կայքէջում դրա մասին միայն նշում է կատարվում, իսկ տեքստը չի տեղադրվում:

տության պաշտպանունակության, տարածքային ամբողջականության, նրա քաղաքացիների անվտանգության ապահովման նպատակով, հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վրա հարձակման և պատերազմական գործողությունների վերսկսման սպառնալիքի առկայության հանգամանքը, ղեկավարվելով «Ռազմական դրության մասին»¹ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրենք»-ով², ամեն տարի երկարաձգում են ռազմական դրության ռեժիմը: Ընդ որում, եթե 1994 թվականից մինչև 2004 թվականը ներառյալ յուրաքանչյուր տարի ԼՂՀ նախագահի կողմից ընդունվում էր հրամանագիր՝ երկրի ողջ տարածքում ռազմական դրության ռեժիմը ևս մեկ տարով երկարաձգելու՝ վերաբերյալ, ապա, սկսած 2005 թվականից, ԼՂՀ Նախագահի՝ «Ռազմական դրության ռեժիմը երկարաձգելու մասին» 2005 թվականի դեկտեմբերի 23-ի ՆՀ-254 հրամանագրին համապատասխան, ԼՂՀ ողջ տարածքում ռազմական դրության երկարաձգման կոնկրետ ժամկետ այլևս նշված չէ, և հարցի կարգավորումն իրականացվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի՝ 1997 թվականի հունվարի 7-ի թիվ 117 հրամանագրով: Ռազմական դրության հայտարարման ընդհանուր իմաստն այն է, որ, անվտանգության նկատառումներից ելնելով, տվյալ ժամանակահատվածում սահմանափակվում են մարդու և քաղաքացու մի շարք կարևոր քաղաքական ու քաղաքացիական իրավունքներ ու ազատություններ»³: Սակայն ԼՂՀ-ում ռազմական դրության ռեժիմն ունի գերազանցապես խորհրդանշական բնույթ և որևէ ձևով խոչընդոտ չի հանդիսացել ժողովրդավարական զարգացումներին: Մեր երկրի բնակչության մեծ մասը նույնիսկ անտեղյակ է այդ

¹ Ռազմական դրության մասին օրենքն ընդունվել է 1995 թվականի սեպտեմբերի 11-ին. տե՛ս / <http://www.nankr.am/hy/1041> (29.05.2018-ի դրությամբ):

² Տե՛ս «Ռազմական դրության մասին» ԼՂՀ Նախագահի՝ 2004 թվականի դեկտեմբերի 30-ի ՆՀ-166 հրամանագիրը:

³ Մարդու և քաղաքացու սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման հիմքերն ու կարգը (Սոսի Ալեքսանյան, ՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՀ Դատախազություն, № 92), 2016, էջ 12:

օրենքի գործողության մասին¹: Այնինչ բազմաթիվ զարգացող ու թույլ երկրներում (Աֆրիկայի, Ասիայի որոշ երկրներ) շարունակաբար ականատես ենք լինում ռազմական դրության ռեժիմի չարաշահման, այն պետական պաշտոնյաների շահերին ծառայեցնելու դեպքերի:

Արցախի Հանրապետության նոր Սահմանադրությամբ երկրի նախագահի լիազորությունների ցանկում առանձնանում է մի նոր լիազորություն, որն առավել հատուկ է նախագահական կառավարման ձև ունեցող հանրապետություններին: Խոսքը հիմնական օրենքի 93-րդ հոդվածի 17-րդ կետի մասին է, համաձայն որի՝ Հանրապետության նախագահն Ազգային ժողովի նիստում ամենամյա հաղորդում է ներկայացնում նախորդ տարվա ծրագրի կատարման ընթացքի և արդյունքների, ինչպես նաև հաջորդ տարվա ծրագրի վերաբերյալ: Ընդհանրապես բոլոր նախագահական հանրապետություններում, որտեղ նախագահը հանդես է գալիս տարեկան զեկույցով, նման փաստաթուղթը ռազմավարական նշանակության ունի. այն հստակեցնում է պետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները, այդ թվում՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում: Աշ գործող նախագահ Բ. Սահակյանն արդեն հասցրել է իրականացնել իր այդ լիազորությունը Սահմանադրության 168-րդ հոդվածի 1-ին կետի համաձայն ԱԺ-ի կողմից երկրի նախագահի պաշտոնում ընտրվելուց հետո: Հիշեցնենք, որ սա, փաստորեն, Բ. Սահակյանի երրորդ պաշտոնավարությունն է:

Նախագահը հանդես է եկել տարեկան զեկույցով, որտեղ նա իշխանության թևերին առաջարկել է ուշադրությունը սևեռել այնպիսի հարցերի վրա, ինչպիսիք են՝

1. պետական կառավարման և իրավական համակարգը (պետական կառավարման արդիականացում, տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումներ, մարդու իրավունքների պաշտպանություն և արդարադատություն, անվտանգություն և հասարակական կարգ, արտակարգ իրավիճակների և աղետների ռիսկերի նվազեցում, պետություն-եկեղեցի

¹ Տե՛ս **Ալեքսանյան Հ.**, Չճանաչված երկրի լրատվությունը: ԼՂՀ տեղեկատվական դաշտի համապատկերը և խնդիրները, Խմբ.՝ Դ. Պետրոսյան, Ստեփանակերտ, «Դիզակալյուս», 2011, էջ 99:

կապերի հետագա խորացում)։

2. արտաքին քաղաքականությունն ու պաշտպանությունը.

3. տնտեսական ոլորտը (տնտեսության առաջընթաց, գործարար միջավայր և փոքր ու միջին ձեռնարկատիրություն, հարկաբյուջետային քաղաքականություն, արտադրական ենթակառուցվածքներ, բնապահպանություն և բնօգտագործում, գյուղատնտեսություն, քաղաքաշինություն, պետական գույքի կառավարում, կադաստր)։

4. սոցիալական ոլորտը (կրթություն և գիտություն, առողջապահություն, սոցիալական պաշտպանություն, ժողովրդագրություն և վերաբնակեցում, մշակույթ և զբոսաշրջություն, սպորտ և երիտասարդություն)՝

Ինչ վերաբերում է երկրի ղեկավարի կողմից մարդու իրավունքների պաշտպանությանը, որը ներկայացված է նրա տարեկան ծրագրի 1-ին կետի 3-րդ ենթակետով, նշենք, որ նախատեսվում է ընդունել մարդու իրավունքների համալիր ռազմավարություն. այն, փաստորեն, կազմում է ԱՀ նախագահի՝ 2017-2020 թվականների տարեկան ծրագրի առանցքային ուղղությունը։ Համաձայն նշված կետի՝ «Մարդու իրավունքների ազգային ռազմավարությունը մշակելիս հիմք են ընդունվելու հետևյալ ելակետային դրույթները.

1) մարդու իրավունքների երաշխավորման ոլորտում իրական խնդիրների նախնական վերհանում և կարիքների մասնագիտական գնահատում.

2) քաղաքացիական հասարակության կառույցների ներգրավում.

3) միջազգային առաջավոր փորձի հաշվառում, այդ թվում՝ հրավիրված մասնագետների ներգրավման եղանակով.

4) ռազմավարության իրատեսականության ապահովում և դրա կենսագործման արդյունավետությունը գնահատելու նպատակով չափելի ցուցանիշների սահմանում.

5) հասարակության իրավական մշակույթի բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների կարևորում.

¹ Տե՛ս Արցախի Հանրապետության նախագահի՝ 2017-2020 թվականների ծրագիրը, <http://www.president.nkr.am/media/documents/constitution/2017-2020cragir07.10.17-doc.pdf> (հղման ամսաթիվը՝ 15.11.2017)։

6) երեխաների իրավունքների երաշխավորման հատուկ կարևորում.

7) հաշմանդամ անձանց իրավունքների երաշխավորման հատուկ կարևորում.

8) փակ հաստատություններում գտնվող անձանց իրավունքների հատուկ կարևորում»:

Արձանագրենք, որ Մարդու իրավունքների պաշտպանության մշակված ազգային ռազմավարություն ունի նաև Հայաստանի Հանրապետությունը, որն ընդունվել է 2012 թվականի հոկտեմբերի 29-ին: Ընդհանրապես, նմանատիպ ռազմավարության ու միջոցառումների ծրագրի ընդունումը պետք է շատ առաջադիմական համարել, մանավանդ ԱՀ-ի նման նորանկախ ու չճանաչված երկրի համար: Ավելացնենք, որ նման հաստատված ռազմավարություն չճանաչված երկրներից և ոչ մեկը չունի: Մակայն փաստենք, որ այդ միջոցառումների ծրագիրը ՀՀ-ում դեռևս, ինչպես հարկն է, չի գործում:

Անհրաժեշտ է Մարդու իրավունքների պաշտպանության ազգային ռազմավարության ընդունումից հետո մշակել նաև դրանից բխող միջոցառումների ծրագիր որոշակի ժամանակահատվածի համար (պլանային կարգով), ինչպես նաև ստեղծել այդ ծրագրի կատարումը համակարգող խորհուրդ ու դրա գործունեության կարգը: Միայններից խուսափելու և ակնկալվող արդյունքը ստանալու համար այդ ակտերում պետք է ըստ գործունեության ոլորտների հստակորեն սահմանել համապատասխան գործողությունը, ակնկալվող արդյունքը, պատասխանատու մարմինները, կատարման ժամկետները, ֆինանսավորման աղբյուրները և այլ տվյալներ: Ռազմավարության արդյունավետությունն անհամեմատ բարձր կլինի, եթե համապատասխան մարմիններից պարբերաբար ստացվի գործողությունների իրականացման ընթացքի վերաբերյալ հաշվետվություն: Կարևոր պայմաններ են նաև պատշաճ վերահսկողության իրականացումը, միջոցառումների իրականացման հրապարակայնությունը՝ տեղեկատվության բոլոր հնարավոր տարբերակներով, այդ թվում՝ համապատասխան մարմինների պաշտոնական կայքէջերով: Ծրագրի արդյունավետությունն առավել կբարձրանա դրան իրավապաշտպան հասարակական կազմակերպությունների ներգրավմամբ, որոնք, սակայն, մեր երկրում շատ քիչ են, իսկ եղածներն էլ ակտիվ գործու-

նեություն չեն ծավալում¹: Այդ ամբողջ ծրագրի համակարգող մարմինը պետք է լինի Մարդու իրավունքների պաշտպանը, որն առավել, քան որևէ մեկը, համապատասխանում է այդ գործառույթին: Սակայն նշենք, որ ԱՀ նախագահի կողմից մարդու իրավունքների վերաբերյալ ազգային ռազմավարության, դրան համապատասխան ծրագրերի ընդունման, խորհրդակցական մարմինների ստեղծման անհրաժեշտության մասին հայտարարելուց հետո արդեն մեկ տարուց ավելի ժամանակ է անցել, սակայն որևէ պետական մարմին կամ պաշտոնատար անձ, այդ թվում՝ հանրապետության նախագահը, ոչ մի քայլ չի ձեռնարկել նշված ծրագրերը ընդունելու ու կյանքի կոչելու համար: Այն կարծես թե մոռացության է մատնվել, ինչպես ընտրություններից առաջ տրված խոստումները...

Ընդհանուր առմամբ ԱՀ նախագահի՝ մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությանը վերաբերող լիազորությունները «տեղավորվում են» պետության գլխին հատուկ «ստանդարտ» լիազորությունների մեջ: Սակայն, հաշվի առնելով մի շարք օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ գործոններ, ինչպիսիք են մեր երկրի՝ ռազմա-քաղաքական բարդ իրավիճակում գտնվելը, տնտեսության ցածր մակարդակը, արտագաղթը, կոռուպցիան, միջազգային հանրության կողմից չճանաչված լինելը և այլ բացասական երևույթներ, որոնք անմիջականորեն կապ ունեն մարդու արժանապատիվ կյանքի իրավունքի հետ, ԱՀ իշխանությունները, մանավանդ պետության գլուխը, պարտավոր են բավարար ուշադրություն դարձնել նշված ու չնշված խնդիրներին, կյանքի կոչել Մարդու իրավունքների պաշտպանության ազգային ռազմավարությունը ու դրանից բխող միջոցառումների ծրագիրը, հակառակ դեպքում Հայաստանի Հանրապետության օրինակով կարող է տեղի ունենալ «թավշյա» կամ այլ կարգի հեղափոխություն, որը կուղեկցվի հասարակական մեծ ցնցումներով: Մինչդեռ մեր երկրին անհրաժեշտ է խաղաղ ու սահուն զարգացում:

¹ ԱՀ-ում 2018 թվականի փետրվարի 1-ի դրությամբ գրանցված են 242 հասարակական կազմակերպություններ, որոնք հիմնականում գործունեություն են ծավալում բարեգործական, սոցիալական, առողջապահական, մարզամշակութային, կրթական-գիտական և այլ ուղղություններով. տե՛ս <https://168.am/2018/02/05/903815.html> (09.03.2018-ի դրությամբ):

**ЗАЩИТА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА
ПРЕЗИДЕНТОМ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ**

Соси Александян
Соискатель кафедры права АрГУ

Защита прав человека является одним из ключевых направлений политики любого государства, которое идет по пути демократического и правового управления. В этом вопросе важна роль государственных и негосударственных органов, организаций или должностных лиц. При защите прав и свобод человека и гражданина подчеркивается особая роль президента республики как высокопоставленного государственного чиновника, особенно для такой маленькой и непризнанной республики, как Республика Арцах, которая до сих пор находится в состоянии войны.

**PROTECTION OF HUMAN RIGHTS BY THE PRESIDENT OF
ARTSAKH REPUBLIC**

Sosy Aleksanyan
Applicant of the ArSU Chair of Law

Human rights protection is one of the pivotal directions of any state holding a path of democratic and legal governance. The role of the bodies exercising state power is important, as is the activity of any state and non-state body, organization or official. In the protection of the rights and freedoms of the person and citizen, the President of the Republic as a high-ranking official of the state is especially important for the small country like us, who is in the unrecognized and ceaseless war situation.

Բանալի բառեր՝ Մարդու և քաղաքացու իրավունքներ ու ազատություններ, պետության գլուխ, հանրապետության նախագահի լիազորություններ, կառավարման ձև, ռազմական դրություն, Մարդու իրավունքների համալիր ռազմավարություն

Ключевые слова: права и свободы человека и гражданина, глава государства, полномочия президента, форма правления, военное положение, комплексная стратегия прав человека.

Keywords: Human and citizen's rights and freedoms, head of state, powers of the president, form of government, military situation, Integrated human rights strategy